

ÈL BULETIN ÈD L'ACADEMIA

nr 30

dla lenga piemuntèisa

Avril 2015

Editur: B. Villata

Cu-Editur: A. Costanzo

Lenga e léssic

Urmai a sun pì che quìndes ani ch'i l'uma decidü dë scrive 'l piemuntèis an grafia antèrnassiunal, pi sempia e a la purtà ëd tüte le persun-e ch'a parlavu e ch'a parlu ancura sta lenga. La grafia antèrnassiunal a duvrìa esse mutubin pì fàcil, përchè che minca sun a l'é abinà a 'n sègn bin ciair, e a l'é sparì 'l dilema se 'l sun ëd parole cume tor a curèspund a tur o a tor. Forse la grafia ëd cuj ch'as cunsideru ij depositari dla lenga piemuntèisa a va bin për ij pueta e për ij grand espert, ma a peul desrangé, e nen poc, chi ch'a parla ancur la lenga dij so cé e ch'a l'é mai stait custümà a lesla e ancur menu a scrivla.

Dop j'ani '80, quand ch'i l'hai amprenü a scrive 'l piemuntèis, i l'hai cuminsà a mandeje 'd litre an sta lenga a d'amis che 'd solit am parlavu mac an nos dialèt. E bin, mai gnün a l'ha rëspundüme an nossa parlà. Quand ch'i sun turnà a Türin, i l'hai ciamaje a sti amis përchè ch'am ëscrivü nen an türinèis. Tüti a l'han dime ch'a trovavu la grafia pitost cumplacà. E ste rësposte a l'han fame capì che, se la grafia a andasià nen bin për ëd persun-e ch'ha l'avü sempe parlà piemuntèis, a duvia essje cheicos ch'a luciava, ma i riessìa nen a truvne la rasun përchè alura, për mi, la grafia dël piemuntèis a l'era mac cula ch'a scrivü ij pueta, bin se nen tüti a scrivü ant l'istessa manera. Èd vire i l'avìa co 'd dübi tant an sla grafia che an sla gramàtica, e quand ch'i turnava a Türin i ciamava dë sciairiment a d'amis pueta ch'i cunsiderava d'espert e la risposta a l'era quasi sempe l'istessa: a tuca fé parèj përchè ch'a l'é sempe fasse parèj.

Stasend parèj le cose, quand ch'i l'avìa 'n dübi i na piava nota e i cercava d'arolve la question cun calma. Tüte ste note büta ansema a sun dventà la mià gramàtica e son a l'ha purtame a na magiur cuerensa ant la scritüra.

Për lon ch'a rësguarda la grafia, alura im rendìa sempe pì cunt che 'l punt débul a l'era cul dla nutassiun dël sun ëd la o, e quand ch'i j'era andait a Rafaela, an Argentina, për 'n cungrëss, i l'avìa nutà che co là, chi ch'a parlava 'l castijan a trovava nen natural lese U ël sègn O. Stasend parèj le cose, a na sarta mira i l'uma decidü d'arolve la questiun duvrand per la O e per la U ij midem segn ch'a l'han an castijan e an italian, valadi O e U, mentre i l'uma decidü 'd marché Ü la u velar.

Sta sernia a l'é nen staita 'n caprissi, ma a l'é madurà da l'esperienza e da la cunsultassiun cun ëd piemuntèis resident an Piemunt e an d'auti pais. E sù a ven bin arcurdé Jmar Giurda e Gerald Langston Fabian, ch'a stasiu tüti dui a San Francisco, ma 'l prim an Argentin-a e lë scund an California.

Èl prim test nutà an grafia antèrnassiunal a l'é stait ël buletin nümer 5 e, vaire persun-e ch'i cunussü nen, a l'han scrivüne për smun-ne ij so compliment. E co j'amis che prima a j'eru alèrgic a lese 'l piemuntèis a sun fasse viv e i l'uma arpijà ij cuntat an nossa prima lenga. Però i l'uma përdü 'l crédit ëd cuj ch'as cunsideravu ij depositari e prufeta dla lenga piemuntèisa, ch'a l'han cunsiderane ëd ver apostata.

S'i füssu stait an Piemunt, forse son a l'avria pudü dësrangene, ma vivend a sesmila chilometer da Türin, tüte le citèsse e ij cument negativ an nossi cunfrunt an gatiavu gnanca n'ala. Quand peui i turnavu a Türin, vëndend che serti vej amis a smijavu ambarassà d'ancuntrene, i sèrcavu d'evité j'ucasiun dë scuntreje.

A penseje bin, nossa luntanansa da Türin a l'é staita na furtün-a përchè ch'i l'uma pudü purté anans j'arserche an sla lenga piemuntèisa cun tüta tranquillità e, senza ciameje gnente a gnün, i l'uma fait ëd dëscurte ch'i l'avriü mai

pì imaginasse 'd pudej-je fé. Un-a 'd custe a l'é staita cula ch'a arbat j'afermassiun ëd chi ch'a furtia che la lenga dj Sermun Sübalpin dël sécul XII a l'era na mës-cëtta 'd lenghe. Dop vaire ani dë stüdi i suma rivà a la cunclusiun che sta lenga a curëspundia a la parlà ëd na part dël teritori dël Piemunt d'ancheuj. Dacant a 'd test latin, sti Sermun a presentu dë scrit an vulgar ant na parlà che dal 1847, ani dl'artruvament dël manüscrit, gnün a j'era riussì a dene na definissiun precisa e cunvincenta. Stüdiandne ël léssic e dzurtüt le strütüre gramaticaj, mutubin pi stabij che le parole, i suma riessü a dimustré che la lenga dë sti Sermun a l'era na lenga an cuntat cun le parlà transalpin-e d'oc e d'oïl, e ch'a presentava na gramàtica e 'n lessic ëd base mutubin davzin al piemuntèis d'ancheuj. Për esse cuerent, dait che antlura ël Piemunt, cume stat o regiun a esistia ancora nen, i l'uma pensà 'd ciamé sta lenga dal meud d'affirmé, cum as fasìa ant l'età d'an mes. E parèj i l'uma ciamala lenga d'oé, dal latin *hoc est, vus ch'as treuva ant ël sermun ch'a fa des. ant na cunversassiun tra 'n rè e 'n so serv: e lo reis i a domanda : Aves tu lum? E cel li responde: oe doe candele* (X, 29-31). E stu oè, curëspudent a l'oc pruvensal e a l'oïl ëd l'ancien français, as artreuva ancor adess ant la é 'd vaire parlà piemuntèise, andüa che però l'é as prununsia sarà e nen duvert cum a duvia esse stait a la fin dël sécul ch'a fa dùdes.

Èd sicür, nen tüti ij filolug e ij lenghista ch'a sun antersasse a lë stüdi dla lenga dë sti Sermun a cundividü nosse cunclusiun, e nui is ëspetavu un mugg ëd critiche, che fin adess a sun nen rivane, e forse an rivran mai, perchè che, chèiche mèis dop la publicassiun ëd l'ültim ëstüdi an sla lenga d'oé, an sla Stampa a l'é staje n'articul ch'a anfurmava ij letur che, dop d'ani dë studi e d'arserche, ën *team* d'espert an vaire camp sientific a l'era rivà a la cunclusiun che ij Sermun Subalpin a j'eru stait ëscrit dai Templar dël Piemunt.

Inütil di che st'articul ëd la Stampa a l'ha nen sorprendune e a l'ha fane tant piassi, perchè ch'a furtia lon ch'i l'avü truvà stüdiand mac le

parole. Ma an si sermun a-i sun ancora d'anti fenomen lenghistic antersant da verificé e, s'i l'avruma 'l temp e la salute, i speruma ëd pudej arzolve duntrè anti dübi.

Ma, për turné a la chestiun dla grafia dël piemuntèis, propi an custi di a l'é capitame 'd truvé n'articul, prubabilmente ëd vaire ani fa, anté che chi ch'a l'ha scrivülu, as dis cuntrari al cambi dla grafia dël piemuntèis, e për furti sùe afermassiun a porta cume esempi l'italian e 'l fransèis ch'a l'han mai mudificà sùa scritüra.

Bin ch'i siu nen d'espert ant ël camp ëd le lenghe antèrnassiunaj, an ësmija che an si ültim temp a siu staje ëd cambiament ant la grafia ëd vaire lenghe antèrnassiunaj. An efet la Cina a l'ha fait 'n cambiament dràstic passand al sistema pin-yng, na grafia dunt ij caràter a sun simij a cuj dle lenghe pì parlà ant ël mund.

Peui, prubabilmente për facilité le cose, e nen për caprissi, co an duntrè pais ëd la veja Èuropa a l'han decidü 'd fé chèiche mudifica al sistema gràfic. E tra sti pais, che da poc a l'han fait ës pass mutubin ampurtant, an ven bin arcurdé la Germania, la Rumania e co la Fransa già sità ant l'articul mensiunà pì dzura.

Për lon ch'a rësguarda l'Italia la situassiun a l'é 'n poc diversa. A na sèta mira, dop la guèra, j'aministratur a l'han nen vursü susten-e le parlà regiunaj, valadì ij dialèt, e parèj ij dialetofun d'antlura a sun ëstait ubligà a parlé l'italian üficial senza avèjne na cumpetensa adeguà. E parèj sta lenga sgramaticà a l'é passà a le neuve generassiun che, poc a poc, a l'han mudificà la lenga 'd Dante, purtandje 'd cumputament ch'a j'eru dëscunussü a la lenga *del dolce sì*.

Cume già dit, le mudifiche ch'i l'uma sugerì e adutà për la grafia del piemuntèis a sun d'autüt logiche e sensà, perchè a eliminu ij cunflit cun l'italian e cun e 'l castijan për la nutassiun ëd le vucaj O e U, mentre për la U median-a, ch'a esist nen ant le lenghe pen-a mensiunà, as é sernüsse 'n sègn neuv Ü, ch'a esist mac ant l'alfabet piemuntèis.

Cunsiderand l'eculugia lenghistica e la situassiun dël piemuntèis ant l'Italia d'ancheuj a-

i va nen tant a capì che sta lenga a stà pèr spari. Ant le sità, grosse e cite, a l'è mutubin dificil sente parlé e co parlé piemuntèis, mentre ant ij paìs gross o cit, mac pi na cita part ëd le persun-e pì ansian-e a parla ancora piemuntèis. E, tra ij giuvu, quasi gnün a parla piemuntèis cun ij frej e cun j'amis. J'üniche pèrsun-e ch'a parlu piemuntèis cun ij cit a sun ël grand o la granda. Per avèj n'idea precisa dè sta situassiun ant ël Canavèis, forse l'unic post anté ch'a sun fasse d'arserche serie, a bastria dé ne sguard ai arzultà ëd j'anceste faite chèiche agn fa da Adriana Querio e dal dutur Giacomo Vieta.

An sustansa sti dait arlevà ant ël Canaveis a cuncordu cun cuy arlevà ant j'arserche relative al cumpurtament lenghistic ëd je sculé d'urigin italian-a 'd Montreal.

Dait ch'i l'uma le statistiche arlevà ant ij sundagi dël 1981, 1991, 2001 e 2011 i puduma vèdde cum as fa an pressa a passé da na lenga a l'auta, e perde la lenga ancestral. Mentre dël 1981 la pèrcentual dij cit ch'a parlavu l'italian cun la mare e cun ël pare a l'era rispetivamente dël 65 e dël 60%, dël 2011 dij 247 cit ëd la stessa età ch'a andasiu a le mideme scole d'italian dël saba matin, mac ël 3% a parlava l'italian cun la mare e 'l 7% cun ël pare.

Lon ch'a stà capitand a l'italian a Montreal, an passà l'é capità a tante aute lenghe e adess a sta rivand co al piemuntèis, ch'a l'é sempe menu duvrà, a l'é pì nen tramandà a le neuve generassiun e a l'ha pèrdü bun-a part dël so prestigi. An efet, a sun bin pochi cuy ch'as ancalu ancora parlelu an püblic. E an géner le lenghe as salvu parlandje e fasendje parlé. Vist peui ch'a sun pochi cuy ch'ha parlu 'l piemuntèis e ch'as ancalu a parlelu an püblic, so destin a smija segnà.

Forse sta gena a parlé piemuntèis a l'é cuminsà dop la guèra, cun 'l massiss ariv ant le sità pì grosse ëd gent ch'a rivava da la campagna. Forse pèr mascre sùe urigin cunta-din-e o pèr paüra d'esse piai an gir pèrché ch'a parlavu nen 'n bun piemuntèis, vaire a l'han chità 'd parlé so bel dialèt, ch'a cunussü bin, pèr parlé na lenga dunt la cunussensa a l'era

tüt aut che pèrfeta. E parèj an vaire cas a l'é turnà ëd moda cula parlà che a Milan, dël temp ëd Manzoni a ciamavu "italiano finito". Èl dani pì gross a l'é che sta lenga cun na gramatica balarin-a e 'n léssic aprussimativ a l'è dventà la lenga familiar e cume tal a l'é passà ai fieuj. Daite le caratèriche dè sta parlà, vaire giuvu a tribülavu a assimilé ij cumpurtament ëd l'italian üficial, parèj urmai as deuvru sempe 'd pì 'd furme sbalià cume: **ci** anvece dè **gli**, **gli** anvece 'd **le**, e **le** anvece dè **gli**, e son a càpita an vaire part d'Italia, tant ch'a smija che adess custa a sia dventà la norma.

Se an ca a l'avèissu cuntinuà a parlé la lenga ancestral, a l'é sicür che avend na lenga forta, nen mac ij giuvu a l'avriü pudü ampren-de bin la lenga üficial, ma a l'avriü co pudü ampere pì facilment co le lenghe antèrnassiunaj. An efet avenda na lenga 'd referensa forta, as peul assimilé mej le régule dj'auti sistema lenghistic. E son an lu dis l'esperienza. Èd tüti ij cunassiunaj ch'i l'hai ancuntrà ant ij vaire paìs, cuy ch'a cunussü mej le vaire lenghe a l'avü guernà na buna padrunansa 'd sùà lenga ancestral.

Pèr turné al piemuntèis a tuca dè ch'a l'é na lenga mutubin veja. Èl prim document ch'a l'é rivane dla parlà 'd na part dël Piemunt, val a dè ij Sermun Subalpin, a dimostra na gramatica cuerenta e mutubin logica, tant a l'é vèra che, an sustansa, quasi tüte le regule dël piemuntèis d'ancheuj as treuvu già an ste prédiche, bin se se 'd vire as notu 'd sègn ëd cuntat cun d'auti codes lenghistic. An géner ste marche 'd cuntat a resguardu pì che tüt ël lessic, mentre pèr la gramatica as duvrìa pensé pì che tüt al latin.

Rèsguard al léssic, a tuca dè ch'i suma stait surprèis da sùà uriginalità. An efet, an ste pri-che dla fin dël sécul XII i l'uma trovaje 'd parole dunt ij dissionari etimologic italian a datu la prima ucurensa mutubin dop l'épuca dla redassiun dè ste priche.

Trames a ste parole an ven bin arcurdé cule ch'a finissu an -à che an latin a fasiu part ëd j'imparisilab ëd la tersa declinassiun. Ch'as pensa a: *autorità, carità, castità, ebrietà, nudità...*

Cunsiderand le lenghe dël temp dij Sermun Sübalpin as peul a bel asi nuté che le vus pen-a segnalà a duviù esse franc uriginaj përchè che, mentre ant ël vej fransèis e ant ël vej pruensal ste parole latin-e a finiù an -é (cité) e an -atz (bontatz), an prinsipi dël terzent ël lunbard Bonvesin da la Riva e l'Anonim Genuvèis a je scrivìu castitae, veritae e sitae, veritae. Për lon ch'a rësguarda ij tuscan, a ven bin arcurdé che vaire a marcavu ste parole cun la T (bontate) o la D (bontade). Ant la Divina Commedia as treuva na dusen-a 'd parole cume cule dij Sermun e la magiuransa a finia an -da e an -ta. Për sutligné l'uriginalità dël léssic dij Sermun a ven bin arcurdé che, ant ës cas, *Il Cantico delle Creature*, atribüü a San Francesco, a arporta 'd termu cume *voluntati* e *humilitate*, ch'an cunfermu che le vus pen-a mensiunà dij Sermun a sun nen ëstaite anfluensà da la tradissiun litürgica.

Trames al barun ëd parole uriginaj dla lenga d'oe an ven bin arcurdé le vus *pigna* e *barba*. Ël dissionari etimologic ëd la lenga italian-a DELI a definiss la prima cume "*parte del muro che s'eleva a triangolo per reggere gli spioventi del tetto*" e për la data dla prima atestassiun a arcorda: Panzini diz, 1908.

A pruposit ëd barba, l'istess dissionari a arporta: *s. m. sett. "zio" (lat. med. 1077, cod, Padovano: Sella Ven; it. av. 1321, Dante). "compare, amico (av. 1400, F. Sacchetti) e peui ancora : vc. Ven; it. Sett. (1481 C. Landino: barba in lingua lombarda significa zio). E dop avèj presentà l'upiniun ëd vaire auti lenghista a cunclüd afërmand: barba è dunque una forma latina con n'impromta semantica germanica.*

Sta cunclüsiun an ësmija mutubin drola përchè che për esprime 'l cuncet ëd barba le lenghe germaniche muderne a presentu 'd vus derivà dal latin. Ch'as pensa a oncle (fr.), uncle (ing.) e a onkel (al).

Secund nui për stabili l'etimologìa 'd barba as deuv nen parte da le furme latin-e *patruus* e

avunculus e gnanca dal sustantiv feminin umonim barba, ma pitost as duvria pensé a l'agetiv *barbatus*, che già prima dla fin dël ters sécul d.C. a duvria esse stait assucià al sens d'om e 'd mari. Sta vus as treuva ant ël rumen *bărbat* ant ël grec mudern *βαρβατος* e ant l'albanèis *varvat*. Dait che dël 275 d.C. l'ampradur Aurelian a l'avìa decidü d'artiré l'esèrcit ruman da la Dacia, as peul desüme che 'l termu *barbatus/ barba* a füssa già bin cunussü co ant l'Italia dël nord, mutubin prima dël 476, ani dla fin ëd l'imper ruman d'ucident. e dël 568 ani dl'invasiun lungubarda. Cun tüta prubabilità ij Lungubard ch'a l'avü invadü l'Italia a duviù avèj amprenü 'l nom barba dai parlant lucaj o forse co ant la Pannonia rumanisà, regiun da andüa ch'a rivavu. Ma tüt son an ësmija nen abasta për susten-e che barba a sia na vus lungubarda.

Dop tüt, l'afermassiun ëd Landino, arpurtà dal DELI, as arferiss ai Lumbard e nen aj Lungubard, vus quasi idèntiche, ma cun 'n sens pitost divers, përchè che ij Lungubard a sun cuj ch'a l'avü ucüpà l'Italia del nord, mentre ij Lumbard a sun le përsun-e ch'a stasiu e a stan an Lumbardia. E parèj s'as dis che barba a l'é na parola lumbarda i puduma esse cordi, mentre s'an disu ch'a l'é ch'a l'é na vus d'urigin lungubarda i lu chërduma propi nen.

A pruposit ëd Lumbardia a tuca dè che ancora dël '500, ës nom a sutantendìa 'n teritori bin pì vast che cul d'ancheuj. A basta mac pensé che ai temp ëd l'Aliun, Ast a l'era na sità lumbarda mentre as cunsiderava Piemunt mac mac na cita part di teritori an brua ëd j'Alp.

Parlanda ëd l'Aliun a tuca dè che co sùa euvra a presenta tante parole neuve e d'expressiun ch'a sun trasmëtüsse travers ij sécul e adess cheidün-e a fan part co dël léssic italian. Tant për dé chèiche esempi i arcurduma: *bigotta*, *garaverna*, *mica*, *mughet*, *naveta*, *pantofle*, *regestr*, l'averb *a taston* ch'a arcorda l'espressiun averbial *en seton* ëd la lenga d'oe.